

KONFESIONALNI IDENTITET I KONFESIONALNA KULTURA SLOVENSKEG PROTESTANTIZMA IZ PERSPEKTIVE TEORIJE KONFESIONALIZACIJE

Z naslonitvijo na Reinhardov in Schillingov koncept konfesionalizacije kot makrozdgodovinske interpretativne paradigme, ki raziskuje fenomen funkcionalne interference konstruiranja etnokonfesionalne identitete s procesi politične centralizacije, institucionalizacije, socialne homogenizacije in socialnega discipliniranja skozi zgodnji novi vek, skuša prispevek na primeru slovenskega protestantizma preučiti interpretativne možnosti konfesionalizacijske paradigme. Izhajajoč iz predpostavke, da je protestantizem od 1550 dalje uradni politični in konfesionalni program koroških, štajerskih in kranjskih deželnih stanov, ki so bili glavni finančni in politični zaščitniki protestantskega gibanja, da bi zagotovili učinkovito ideološko orodje za lastno politično emancipacijo od avstrijskih nadvojvod, se v prispevku iz perspektive teorije konfesionalizacije analizira korespondenca slovenskih protestantov, ki jo je leta 1997 uredil, prevedel in objavil Jože Rajhman. Interpretativna zgodovinska (re)konstrukcija modalitete sodelovanja protestantskih mediatorjev in deželnih stanov pri ustanavljanju novih izobraževalnih in cerkvenih inštitucij, kot tudi slovanske/slovenske (Windisch) identitete, jezika in kulture v drugi polovici 16. stol., skuša ponuditi nov vpogled v kompleksne procese oblikovanja konfesij v slovenskih deželah v zgodnjem novem veku.

teorija konfesionalizacije, slovenski protestantizem, 16. stol.

Drawing upon Reinhard's and Schilling's concept of confessionalization conceived as a macro-historical interpretative paradigm which examines the phenomena of the functional intertwining of ethno-confessional identity construction with the processes of the political centralization, institutionalization, social homogenization and disciplining during the early modern period, this paper is aimed at exploring the interpretative possibilities of the confessionalization paradigm on the case of Slovenian Protestantism. Starting from the assumption that from the 1550's Protestantism was the official political and confessional programme of the Carinthian, Styrian and Carniolian Estates which were the main financial and political protectors of the Protestant movement in order to ensure effective ideological means for their political emancipation of the Habsburg Archdukes, this paper will focus upon an analysis of the correspondence of the Slovenian Protestants edited and published by Jože Rajhman in 1997. This interpretative historical (re)construction of the modalities of cooperation of the key protestant mediators and Estates on creating new educational and church institutions, as well as new Slovenian/Slavonian (Windisch) confessional/political identity, language and culture in the second half of the 16th century will hopefully provide a new insight into the complex social and cultural processes of confession building in the Slovene lands in the early modern period.

confessionalization theory, Slovenian Protestantism, 16th century

U potrazi za socijalnim, političkim i ideologijskim izvorištima modernosti, prije tridesetak se godina u okviru njemačke historijske društvene znanosti (*Gesellschaftsgeschichte*) formirala teorija konfesionalizacije.¹ Riječ je o makrohistorijskoj eksplanatorno-interpretativnoj paradigmi koja se s jedne strane oslanja na veberovsku tradiciju sociologije religije, a s druge strane predstavlja kritiku klasične njemačke religijske historije koja preferira monokonfesionalno očište i koja sustavno zanemaruje komparativan pristup povijesti triju dominantnih konfesionalnih zajednica, evangeličke, katoličke i kalvinističke, koje se u njemačkim zemljama oblikuju tijekom 16. st.²

Polazeći od koncepta »Konfessionsbildung« koji je u sklopu svojega programa integrativnog istraživanja organizacijskog, dogmatskog i etičko-političkog konstituiranja njemačkih konfesionalnih crkava 1958. godine predložio katolički historičar Ernst Walter Zeeden, krajem 1970-ih godina prošloga stoljeća evangelički historičar Heinz Schilling i katolički historičar Wolfgang Reinhard razvijaju kompleksnu sociohistorijsku paradigmu konfesionalizacije. Njihov je cilj bio ne samo istražiti fenomen vremenskog i strukturnog paralelizma formiranja konfesija, nego i ispitati funkcionalnu međuovisnost procesa stvaranja ranonovovjekovne države (*Staatswerdungsprozess*) i socijalnog discipliniranja (*Sozialdisziplinierung*). Osim toga, vjerojatno pod utjecajem systemske teorije, zagovornici koncepta konfesionalizacije pošli su od pretpostavke da u specifičnim uvjetima područstvljenja između 1520-ih i završetka Tridesetogodišnjeg rata 1648. godine konfesionalne crkve nisu bili partikularni podsistemi već su, zahvaljujući svojim univerzalističkim aspiracijama, bile integrirane u opći društveni sistem tvoreći njegove središnje okosnice sukladno dominantnom ranonovovjekovnom političkoteorijskom aksiomu *religio vinculum societatis*.³ Heinz Schilling posebice ističe da je formiranje i institucionalno učvršćivanje konfesionalnih crkava imalo sveobuhvatan učinak na oblikovanje političkih i društvenih struktura u okviru procesa ranonovovjekovne modernizacije što se reflektiralo u paradoksalnoj dijalektičkoj istovremenosti sekularizacijskih i resakralizacijskih tendencija. Premda u njegovim razmatranjima konfesionalizacijskih fenomena i procesa dominira etatistička perspektiva »odozgo«,⁴ Schilling ne

¹ Historijska društvena znanost (*Gesellschaftsgeschichte*), koju od 1960-ih godina u okviru njemačke historiografije promoviraju pripadnici tzv. »bielefeldske škole« Hans Ulrich Wehler i Jürgen Kocka, predstavlja pokušaj konstituiranja historije kao sistematske društvene znanosti u otklonu spram tradicionalnog njemačkog historizma s jedne i strukturne historije (*Strukturgeschichte*) s druge strane. U tom smislu historijska društvena znanost programatski inzistira na integriranom strukturalističkom istraživanju ekonomske, socijalne, političke i kulturne sfere i njihova utjecaja na stvaranje odnosa društvene nejednakosti, pri čemu se uvelike oslanja na teorije modernizacije i marksističku tradiciju historijskog materijalizma. O historijskoj društvenoj znanosti pregledno usp. Gross (1996: 197–225) i najnovije, s posebnim osvrtom na teorijsko-metodološke temelje historijske društvene znanosti Jordan (2008: 107–123).

² Detaljan metateorijski prikaz konfesionalizacijske paradigme usp. Schorn Schütte (1999: 63–77).

³ Detaljniju elaboraciju usp. Reinhard (1981: 165–189), Schilling (1999: 13–62).

⁴ Upravo optužbe za »etatističko sužavanje fokusa« i »precjenjivanje važnosti države« predstavljaju sukus kritičkih napada na teoriju konfesionalizacije, posebice od strane zagovornika mikrohistorijskih i historijskoantropoloških pristupa. Pregledni prikaz glavnih smjernica kritike konfesionalizacijske paradigme usp. Ehrenpreis, Lotz Heumann (2002: 67–71).

zanemaruje ni njihovu važnost za konstituiranje etičkih i političko-pravnih normi, etničkih, konfesionalnih i rodničkih identiteta i kultura, kao i obrazaca i modela svakodnevnih praksi (Schilling 1999: 48–57). Regulativni ideal u pozadini svih tih individualnih i kolektivnih sociopsiholoških promjena bilo je stvaranje relativno homogena i hijerarhizirana društva »podanika« te uvođenje »civiliziranih« obrazaca ponašanja i mišljenja sukladno normativnome kršćanskom moralnom kodeksu koji je promovirao načela odgovornosti, ispunjavanja dužnosti, samodiscipline i samokontrole.⁵

Premda iz svojega dominantno modernizacijskoteorijskoga očišta naglašava integrativnu sociopolitičku funkciju procesa konfesionalizacije, Heinz Schilling ne previđa niti njegov dezintegrativni, represivni i konfliktni aspekt zbog univerzalističkih i totalizacijskih pretenzija konfesionalnih crkava, što će posebno doći do izražaja u odnosima konfesionalnih zajednica s političkim, konfesionalnim i kulturnim Drugim.⁶ Taj fenomen Schilling opisuje kao »dijalektiku ujedinjavanja i odvajanja« koja se na političkom planu ostvaruje u vidu uklanjanja konkurentskih nositelja vlasti, integriranja podanika i često agresivna razgraničenja prema van.⁷

Za razliku od Schillinga koji se primarno bavi ulogama i funkcijama koje proces konfesionalizacije ima u okviru šireg procesa stvaranja ranomoderne države, Wolfgang Reinhard se istraživački fokusira na analizu mehanizama konstituiranja konfesionalnih zajednica. U tu je svrhu razradio sustavan metodološki obrazac za ispitivanje paralelnih procedura integracije i kohezije prema unutra i ekskluzije prema van kao temeljnih modela oblikovanja konfesionalnih zajednica u ranome novom vijeku. Reinhardova metodološka platforma pretpostavlja ispitivanje procesa konstituiranja konfesionalne zajednice na sedam međuovisnih razina.

Sukladno Reinhardovoj metodološkoj preporuci najprije valja pomno istražiti teološko-dogmatske temelje dotične konfesionalne crkve kao ključne katalizatore konfesionalizacije, pri čemu jednaku pozornost treba posvetiti i postupcima otklanjanja vjerskih dvojbi i nejasnoća. Slijedi analiza specifične društvene skupine, tzv. multiplikatora (teolozi, učitelji, svjetovni činovnici itd.) čija je zadaća i obveza bila uvođenje i širenje novih konfesionalnih dogmi i normi. Potom se istraživački fokus premješta na tri usko povezana fenomena. Prvo se ispituju oblici i mediji propagandne djelatnosti i cenzure kao, primjerice, tiskarska djelatnost, ali i »pučki oblici indoktrinacije« (procesije, propovijedi, crkveno pjevanje i sl.). Zatim se analizira procese internalizacije nove konfesionalne paradigme pomoću instituiranja, reorganizacije i monopoliziranja obrazovnih ustanova u cilju razvijanja socijalizacijskih praksi koje reproduciraju »sistemske-konformne snage«. Naposljetku se nastoji detektirati uvođenje i širenje modela i instrumenata unutarkonfesionalne kontrole (vizitacije, crkveni sudovi) i discipliniranja pristaša te, dakako, metode

⁵ U tom pogledu važan teorijski i konceptualni orijentir paradigmi konfesionalizacije predstavljaju koncepcije »socijalnog discipliniranja« Gerharda Oestreicha i »proces civiliziranja« Norberta Elias. Usp. Oestreich 1969 i Elias 1996.

⁶ Usp. Schilling 1988: 1–45.

⁷ Detaljnije Schilling (1991: 19–46).

isključivanja disidenata. Šesta razina uključuje propitivanje praksi uklanjanja odnosno intenziviranja vjerskih obreda i rituala kao konfesionalno distinktivnih obilježja, dok se na sedmoj razini analizira jezik kao najvažnije komunikacijsko sredstvo i konstitutivan konfesionalno-identifikacijski faktor te oblici i postupci jezične standardizacije.⁸

Upravo će ukratko ocrtan Reinhardov model biti uzet kao metodološki predložak za pilot- studiju o interpretativnim i eksplanatornim mogućnostima primjene teorije konfesionalizacije u makrohistorijskim istraživanjima slovenskog protestantizma. Naime, premda je konfesionalizacijska paradigma uvelike aplicirana u istraživanjima ranonovovjekovne vjerske povijesti na njemačkim teritorijima, po uvriježenu je običaju dominantnih historiografija gotovo posve zanemarena kad je riječ o slavenskim periferijama Svetog Rimskog Carstva Njemačke Nacije.⁹ Stoga će ovo biti tek pionirski pokušaj ispitivanja validnosti teorije konfesionalizacije na ograničenom i monokonfesionalnom korpusu slovenskih ranonovovjekovnih izvora, u većoj mjeri motiviran heurističkom znatiželjom i mogućim korisnim poticajima za daljnja istraživanja, negoli ambicijom artikuliranja sistematskog i komparativno-historijskog objašnjenja fenomena stvaranja konfesija. Jednako tako, ovom će prilikom iz praktičnih razloga biti svjesno zanemareni mikrohistorijski fenomeni poput, primjerice, praktične učinkovitosti vertikalne konfesionalne difuzije i njezina efektivnog formativnog utjecaja na strukture pučke religioznosti što je, inače, važan lakmus valjanosti teorije konfesionalizacije, u nadi da će analiza međudnosa mikro- i makrohistorijskih aspekata konfesionalizacije privući pozornost budućih istraživača ranonovovjekovne povijesti slovenskih zemalja.

Pilot-studija koja slijedi bit će provedena na temelju izdanja pisama slovenskih protestanata koja je transkribirao i na slovenski preveo Jože Rajhman (1997). Razlog odabira navedene zbirke izvora jest prije svega činjenica da je riječ o pismima specifične društvene grupe protestantskih intelektualaca-propovjednika odnosno, prema Reinhardovoj nomenklaturi, konfesionalnih multiplikatora, upućenima ponajviše neposredno nadležnoj političkoj instanci – kranjskim staležima koji su od druge polovice 16. st. glavni politički, organizacijski i financijski pokrovitelji protestantskoga pokreta. Osim toga, šezdesetak pisama okupljenih u Rajhmanovoj zbirci obuhvaća razdoblje između 1561. i 1600. godine, dakle zlatno doba teološko-dogmatske konsolidacije i institucionalizacije protestantizma u slovenskim zemljama. Zahvaljujući raznorodnosti i slojevitosti navedene izvorne građe heuristički dosezi teorije konfesionalizacije pokušat će se ispitati upravo na sjecištima religijsko-političke legislative i prakse odnosno u kompleksnim interferencijama

⁸Detaljnije Reinhard (1983: 257–277).

⁹Hvalevrijednu iznimku predstavlja zbornik *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa* (Stuttgart, 1999) koji su uredili J. Bahlcke i A. Strohmeyer. Ipak, od dvadeset i dva zastupljena članka, fenomen konfesionalizacije na južnoslavenskom području iz komparativnohistorijskog očista tematizira jedino tekst Joachima Bahlckea *Außenpolitik, Konfession und kollektive Identitätsbildung: Kroatien und Innerösterreich im historischen Vergleich* i to, nažalost, vrlo plošno i nesustavno (usp. Bahlcke - Strohmeyer 1999: 193–210).

religijskoga, političkoga i kulturnoga polja koja, prema mišljenju teoretičara konfesionalizacije, oblikuju specifičnu povijesnu fizionomiju tzv. konfesionalnog razdoblja.¹⁰

Njegov početak mogao bi se kronološki smjestiti na sam kraj 20-ih godina 16. st. kada je protestantska doktrina počela prodirati u slovenske i rubne hrvatske zemlje, da bi se već sredinom 50-ih formirala aktivna grupa »autohtonih« propagatora Lutherova nauka. Akciju su inicirali tršćanski biskup Bonomo i ljubljanski Kacijaner, a sredinom 1550-ih godina vodstvo protestantskoga pokreta preuzima Petar Pavao Vergerije, modruški, a kasnije i koparski biskup, koji je prešao na protestantizam. Na poticaj i uz potporu vojvode Kristofa od Wittenberga Vergerije od 1553. godine postaje glavnim organizatorom širenja protestantskog učenja među Slavenima.¹¹ Prema prokušanu njemačkom receptu glavna metoda vjerske propagande slovensko-hrvatskih reformatora bilo je prevođenje i objavljivanje biblijskih priručnika i raznih drugih katehetskih knjiga na vernakularu.¹² Kako je uspjeh toga poduhvata ovisio prvenstveno o učinkovitoj komunikabilnosti vjerske poruke, formuliran je i jezični program kreiranja reformacijske *koine* oko čega je osobito nastojao Petar Pavao Vergerije. Glavni kreatori toga artificijelnog idioma bili su Primož Trubar, Stjepan Konzul i Antun Dalmatin,¹³ kao jezični konzultanti bila su angažirana i dvojica pravoslavnih svećenika kaluđera, »uskočki popovi« Matija Popović iz Srbije i Ivan Maleševac iz Bosne koji su neko vrijeme boravili u Urachu, a izdanja su na korekturu slana i glagoljašima u Istri i Primorju.¹⁴ Kao što i sami reformatori neumorno ističu u svojim predgovorima, najvažnija karakteristika »općenog, vsagdašnjeg, sadašnjeg i razumnog jezika« vjerskih knjiga bila je njegova univerzalna razumljivost.¹⁵ Ne ulazeći ovdje u podrobniju filološku analizu, valja tek napomenuti da je reformacijska *koine* bila mješavina pučkih čakavskih i štokavskih dijalekata Istre, Primorja i sjeverne Dalmacije, te slovenskih govora, a sadržavala je i elemente staroslavenskoga podrijetlom iz glagoljaške pisane tradicije.¹⁶

¹⁰ Pitanje periodizacijskih kriterija vrlo je kontroverzna tema u okviru njemačke historije reformacije. Ovisno o istraživačkim pristupima i teorijskim preferencijama pojavljuju se različiti prijedlozi idealnotipske pojmovne kategorizacije poput »pučka reformacija«, »kneževska reformacija«, »reformacija zajednice«, »reformacija odozgo«, »reformacija odozdo« itd. Što se tiče zastupnika teorije konfesionalizacije, najpodrobnije se periodizacijskom problematikom bavio Heinz Schilling koji je za njemačke zemlje predložio četverostupanjsku podjelu: 1) predkonfesionalna faza (cca 1540–1570); 2) faza konfesionalne konfrontacije (cca 1570–1580); 3) vrhunac konfesionalizacije (cca 1580–1620); 4) postkonfesionalizacijska faza (cca 1620–1648). O periodizacijskoj problematici usp. Schmidt (1991: 110–115) i Ehrenpreis, Lotz Heumann (2002: 25–29).

¹¹ Detaljnije usp. Bučar (1910: 31–46), Georgijević (1969: 12–37), Slodnjak (1968: 25–43), Peti Stantić (2008: 294–302).

¹² O tome usp. Edwards (1994).

¹³ Valja naglasiti da je i među samim reformatorima bilo ne samo različitih nazora o prirodi *Windische Sprache*, nego su pojedini od njih mijenjali svoje definicije, što je Janez Rotar argumentirano pokazao na primjeru Primoža Trubara (usp. Rotar 1988: 173–280).

¹⁴ Detaljnije usp. Bučar (1910: 101–106, 204–221).

¹⁵ O tome usp. Hafner (1971: 365–376).

Nakon inicijalne kulturnopolitičke faze djelovanja Primož Trubar, koji se sredinom 50-ih godina 16. st. afirmirao kao vodeća ličnost protestantskoga pokreta, započeo je s institucionalnim konstituiranjem slovenske protestantske crkve, priredivši 1564. godine i njezin službeni statut *Cerkovna ordninga*. Pri tome su mu snažnu podršku osiguravali koroški, štajerski i kranjski staleži koji su od sredine 50-ih godina dobili gotovo potpuno protestantsku fizionomiju.

Osnovne odrednice politike zemaljskih staleža u slovenskim zemljama u tom periodu umnogome odgovaraju ideološko-političkom profilu njemačke »reformacije odozgo«. Naime, slično kao i u okviru Svetog Rimskog Carstva Njemačke Nacije, protestantska je reformacija i staležima slovenskih pokrajina s jedne strane pružila ideologijsko uporište za političku emancipaciju u odnosu spram zemaljskog kneza, a s druge označila početak procesa konfesionalizacije koji se, osim u formi ideologijskog, a potom i institucionalnog fuzioniranja religijske i političke domene, očitovao i u vidu oblikovanja specifičnoga konfesionalno-političkog identiteta i kulture sa slovensko-slavenskim predznakom. Međutim, kada se radi o formama političke prakse, staleži slovenskih zemalja nikad ozbiljno nisu ugrožavali okvire legitimnog političkog poretka. Kad je pak riječ o odnosu prema zemaljskom vladaru, katoličkom habsburškom nadvojvodi Karlu, staleži su se u trenutku najveće osmanske opasnosti oslonili na prokušano sredstvo kontribucijske ucjene, tražeći u zamjenu za odobrenje visokih poreza vjersku slobodu.¹⁷ To je naposljetku i regulirano dvjema »vjerskim pomirbama«: u Grazu 1572. godine, kada je nadvojvoda Karlo priznao štajerskom plemstvu slobodu savjesti i bogoslužja, imenovanje propovjednika i osnivanje škola i crkava na područjima njihove jurisdikcije, te na općezemaljskom saboru unutarnjoaustrijskih staleža u Brucku na Muri 1578. godine, gdje su prava štajerskog plemstva proširena na plemićki i građanski stalež drugih unutarnjoaustrijskih zemalja, s time da je protestantsko bogoslužje i školstvo dopušteno i u zemaljskim gradovima.¹⁸ Time su u slovenskim zemljama stvorene i legalne pretpostavke za provođenje evangeličke konfesionalizacije »odozgo«.

Istovremeno s početkom »reformacije odozgo« započeo je i proces katoličke protureformacije koji će na koncu dovesti do zatiranja protestantizma i to ponajprije zbog toga što promicatelji reformacije nisu, kao u njemačkom slučaju, bili zemaljski knezovi, već njima formalno i zakonski podređeni zemaljski staleži. Zahvaljujući činjenici da je došlo do osjetna slabljenja osmanskog vojnog pritiska i na osnovi ovlasti koje mu je kao zemaljskom vladaru jamčio Augsburški mir, nadvojvoda Karlo je već 1579. godine započeo provoditi katoličku konfesionalizaciju »odozgo« koja se u prvo vrijeme uglavnom manifestirala u vidu političke rekatolicizacije (uklanjanje protestanata iz lokalnih gradskih uprava, osnivanje isusovačkih obra-

¹⁶ Za podrobniju filološku analizu usp. Rigler (1968).

¹⁷ Izvrsnu studiju o odnosu strukture vojno-obrambenih sustava i procesa formiranja teritorijalnih država na primjeru unutarnjoaustrijskih zemalja u ranome novom vijeku usp. Schulze 1973.

¹⁸ Pregledno usp. Mecenseffy (1956: 50–65), Winkelbauer (2004: sv. II, 43–55), Štih - Simoniti (2004: 250–267).

zovnih institucija, reorganizacija i unutarnja obnova katoličke crkve, rekatalicizacija seljačkog stanovništva na crkvenim posjedima itd.). Dolaskom njegova sina Ferdinanda na vlast 1595. godine započela je i represivna protureformacija. Službeno se zabranjuje protestantsko bogoslužje, ukidaju se protestantske škole i proglašava izgon protestantskih propovjednika, što je, nakon habsburške pobjede nad pobunjenim češkim staležima, 1628. godine prošireno na sve protestante u unutarnjoaustrijskim zemljama. Tada se definitivno može označiti početak kraja »konfesionalnog perioda« u slovenskim pokrajinama.¹⁹

Kad je riječ o Kranjskoj koja je središte ovoga rada, početak »reformacije odozgo« simbolički označava povratak Primoža Trubara koji 1560. godine na poziv kranjskih staleža postaje propovjednikom u Ljubljani. Kako u studiji o kranjskom protestantizmu pronicljivo opaža Vinko Rajšp, Trubar se u legislativnim i izvršnim aspektima provedbe svojega konfesionalizacijskoga programa oslanjao na najvišu lokalnu svjetovnu političku instancu – kranjske staleže koji su kao korporativno tijelo nadležno i za svjetovna i vjerska pitanja imali ulogu analognu njemačkim protestantskim zemaljskim knezovima, premda su im to osporavali čak i luteranski teolozi. To je posebice snažno došlo do izražaja prilikom objavljivanja *Cerkovne ordninge* kada je virtenberški teolog Andreas legitimirao odluku nadvojvode Karla o protjerivanju Trubara, tvrdeći da kranjski zemaljski staleži nemaju zemaljsko-kneževske ovlasti izdavanja crkvenoga reda (usp. Rajšp 1987: 271). Okosnicu konfesionalizacijskog projekta kranjskih staleža činilo je osnivanje, organizacija i nadzor nad protestantskim crkvenim i školskim institucijama, osiguravanje protestantske većine u gradskim vijećima te pokušaji socijalnog discipliniranja poput uvođenja »dobre policije«²⁰ odnosno donošenja zakonskih uredbi kojima bi se zabranile prakse poput hodočašća, alkoholizma i luksuza.²¹ Od početka 1580-ih godina politička rekatalicizacija pod patronatom zemaljskog kneza počinje i u Kranjskoj i to poglavito zahvaljujući intenzivnim reformnokatoličkim aktivnostima ljubljanskog biskupa Janeza Tavčara (1580–1597).

Nakon sumarne povijesne kontekstualizacije, valjalo bi se vratiti konkretnom ispitivanju aplikabilnosti teorije konfesionalizacije na primjeru Rajhmanove zbirke pisama slovenskih protestanata. Kao što je već spomenuto, prva točka metodološkog programa Wolfganga Reinharda proklamira istraživanje teološko-dogmatskih pitanja što se prije svega odnosi na jasno definiranje »vjerovanja« kao konstitucionalnog temelja konfesionalne crkve. U tom je smislu vrlo znakovito očitovanje zbora ljubljanskih propovjednika od 29. srpnja 1571. godine o potpisivanju tzv. *formulae concordiae* koja regulira jedinstveno luteransko stajalište o pet

¹⁹Pregledno usp. Mecenseffy (1956: 71–108), Winkelbauer (2004: sv. II, 56–60), Pörtner (2000, 499–542), Štih - Simoniti (2004: 275–295).

²⁰U ranome novom vijeku pojam »policija« (*Policey*) označavao je skup mjera za postizanje i očuvanje općeg dobra i blagostanja u nekoj državi. O ranomodernom konceptu »policije« usp. Oestreich (1982: 155–166).

²¹Detaljnije usp. Rajšp (1987: 268–272).

ključnih dogmatskih pitanja odnosno artikula (opravdanje po vjeri, dobra djela, slobodna volja, adiafore i Kristova prisutnost u euharistiji).²² Osim činjenice da se jedan teološki predmet tretira kao političko pitanje čija je koroboracija i provedba u nadležnosti kranjskih staleža, savjet ljubljanskih propovjednika upućen kranjskim sabornicima da formulu, kao dokaz pravovjerja, potpišu prije koruških i štajerskih staleža, navodi na zaključak da je očitovanje o, strogo uzevši, teološko-dogmatskom problemu, moguće promatrati i kao poligon za postizanje stvarne i simboličke političke (nad)moći, što je uvelike u suglasnosti s temeljnim postulatima teorije konfesionalizacije (usp. Rajhman 1997: 271–272).

Zbog specifičnog socijalno-intelektualnog profila svojih pošiljatelja, pisma slovenskih protestanata pružaju izvrstan predložak za istraživanje habitusa, sustava vrijednosti, društvene uloge i mehanizama reprodukcije tzv. protestantskih multiplikatora. Riječ je o skupini obrazovanih muškaraca iz srednjih i nižih socijalnih slojeva i slabijega imovnog stanja koji su kao stipendisti kranjskih staleža studirali teologiju na protestantskim sveučilištima u Wittenbergu, Tübingenu i Jeni, uz ugovornu obvezu da se vrate u domovinu i postanu protestantski propovjednici (usp. Rajhman 1997: 157–268). Prema pismima preporuke školskih odbornika, listom bivših stipendista, upućenima kranjskim staležima, može se zaključiti da su kriteriji selekcije kandidata za stipendije i, kasnije, disciplinskog nadzora stipendista, bili vrlo strogi, tako da su neki zbog neprimjerena ponašanja čak i gubili pravo na financijsku pomoć.²³ Dio njih su, poput, primjerice, Felicijana Trubara, Adama Bohoriča mlađeg i Jakoba Tulščaka, bili sinovi protestantskih intelektualaca i pastora što nedvojbeno ukazuje na prisutnost fenomena socijalne reprodukcije slovenske protestantske elite. Osim osiguravanju nužnoga dušebrižničkog kadra, kranjski su staleži veliku pozornost poklanjali i odabiru adekvatna učiteljskog personala, posebice nakon osnivanja staleške škole u Ljubljani početkom 1560-ih godina²⁴ kako bi se ucjepljivanje legitimnog konfesionalnog znanja što efikasnije provodilo u svim segmentima, althuserovski rečeno, ideoloških društvenih aparata.²⁵ Da su modaliteti protestantske kulturne reprodukcije bili vrlo uspješni sugerira već i površan uvid u diskurzivnu strukturu pisama stipendista kranjskih staleža koja jasno svjedoče o

²² O tome usp. npr. Baur (1977).

²³ Tako je, primjerice Marko Kumprecht, stipendist kranjskih staleža u Strassbourgu, izgubio pravo na stipendiju zbog »neprimjerene ženidbe«, a isto je prijetilo i Andreju Schweigeru (usp. Rajhman 1997: 166).

²⁴ Usp. Rajhman (1997: 59–64). O ustroju protestantskoga školstva u 16. stoljeću usp. Schmidt (1952).

²⁵ Kad je riječ o analizi konfesionalnih obrazovnih politika, kao i ispitivanju strukture i funkcije obrazovnog sustava općenito, heuristički je vrlo upotrebljiva konceptualizacija pedagoške djelatnosti francuskog sociologa Pierrea Bourdieua: »Pedagoška djelatnost upravlja pedagoškim autoritetom omogućujući mu da legitimira kulturno arbitrarno koje ucjepljuje, i to samo u okviru granica koje zacrtava isto to kulturno arbitrarno, tj. samo u mjeri u kojoj ono u načinu svoga nametanja (legitimnom načinu), u okvirima onoga što nameće, u onima koji su ovlašteni da to nameću (legitimni obrazovatelji) i u onima kojima se to nameće (legitimni adresati) reproducira temeljna načela kulturnog arbitrarnog koje neka grupa ili klasa proizvodi kao ono što je vrijedno reprodukcije, kako zbog samoga svoga postojanja, tako i zbog činjenice da se oslanja na djelovanje autoriteta koji je potreban da reproducira kulturno arbitrarno.« (Bourdieu - Passeron 1990: 26.)

visokoj razini njihova humanističkov obrazovanja uz jak retorički utjecaj biblijsko-apokaliptičnoga izričaja, što je inače dominantna karakteristika luteranskog teološko-polemičkov diskursa.²⁶

Možda je najvažniji aspekt slovenskov protestantizma sadržan u trećoj točki Reinhardova metodološkova programa koja se tiče istraživanja načina, sredstava i procedura konfesionalne propagande. U tom pogledu Rajhmanova zbirka, posebice prvih tridesetak pisama, pruža iznimno dragocjen uvid u proces pripremanja i objavljivanja slovenske protestantske Biblije i to kako u pogledu strukture, namjena i funkcija Dalmatinova vernakularnog izdanja, tako i konkretnih pitanja organizacije i financiranja prevodilačkih, priređivačkih i tiskarsko-distribucijskih poslova (usp. Rajhman 1997: 31–156). Tako, primjerice, podrobni deskriptivni i financijski izvještaj Jurja Dalmatina i Adama Bohoriča o tiskanju Biblije od 26. travnja 1584. godine dokazuje da to nije bila amaterska nakladnička improvizacija već ozbiljan poslovni poduhvat prema svim pravilima ranonovovjekovnoga poduzetništva (usp. Rajhman 1997: 130–139). Pritom se redovito ističu tri ključne funkcije slovenske Biblije: što efikasnije širenje protestantskov pravovjerja ne samo među slovenskim stanovništvom, već i na cjelokupnom južnoslavenskom području u skladu s klasičnim humanističkim ideologemom o slavenskom jezičnom jedinstvu,²⁷ mistično-zaštitnički učinak protiv »vječitog neprijatelja Turčina« i, konačno, egzemplarna manifestacija patriotizma prema protestantskom načelu *amor Dei = amor patriae*.²⁸

Kad je riječ o protestantskoj konfesionalnoj pedagogiji, njezin je cilj bilo formiranje primjerena konfesionalnog habitusa koji će s jedne strane osiguravati legitimnu kompetenciju na planu konfesionalne kulture, a s druge biti nezaobilazan

²⁶ O tome detaljnije usp. O’Leary (1998: 55–59).

²⁷ Ilustrativno: »Mnogi ljudje so todi menili, da se ta jezik zaradi svoje posebne in v drugih jeziki težke izgovorjave nekaterih besed ne bi dal prav spraviti v pero in tiskati z latinskimi črkami, še manj pa, da bi se v njem mogla prevesti vsa Biblija. In to je bilo tembolj obžalovati, ker ni slovanski jezik skrit v kakem kotu, ampak je danes v razmahu po mogočnih in mnogih deželah, čeprav razdeljen v nekaj dialektov; kajti danes govore slovanski jezik ne samo tisti, ki prebivajo na vsem Kranjskem, Spodnještajerskem, Koroškem in v sosednjih deželah, kakor na Hrvaškem, v Dalmaciji in Slovenski marki, na Krasu, v Metliki, in v Istri, ampak tudi Čehi, Poljaki, Rusi, Ukrajinci, Bošnjaki, Vlahi in skoro večji del ljudstev, ki ih je naš dedni sovražnik Turek siloma odtrgal od krščanstva, tako da je celo na turškem dvoru poleg drugih jezikov, ko so v Turčiji na splošno in tudi v pisarnah v rabi, slovanski jezik med poglavitnimi. In vsa našeta slovanska ljudstva morejo naše narečje, če se prav govori, izgovarja in piše, čisto dobro in mnogo laže dojeti in razumeti kakor mi njihovo zaradi njihove težke in svojevrstne izgovorjave in pravopisa; tako uči izkušnja.« Jurij Dalmatin: Nemški predgovor k Bibliji, Wittenberg, 1. januarja 1584 (Rajhman 1997: 293). O toposu jezične rasprostranjenosti u okviru ranonovovjekovnog ilirskog ideologema usp. Blažević 2008: *passim*.

²⁸ Ilustrativno: »Čeprav skupni stroški izgledajo veliki, in v teh hudih časih težko opravičljivi, slavni deželni zbori, takoj v upanju pričakujemo, kot zelo verni, krščanski, razumevajoči gospodje, zaščitniki, ljubitelji in podporniki čiste božje besede ter očetje domovine, ne bodo dovolili, da bi to nujno potrebno delo zastalo, temveč ga bodo milostno podprli tudi zaradi naslednjega: Prvič. Kako neizmerno velika bi bila zasluga za širjenje božje cerkve, za ohranitev večnega miru in pokoj mnogih ubogih duš med revnim slovenskim ljudstvom, ki bi izšla iz takega dela, saj bi tudi Bog (ker povzdiguje slavo njegovega imena) našo ljubo domovino z večjo naklonjenostjo varoval pred večnim sovražnikom Turkom, našim vojščakom na meji ponovno podaril zmago ter nas milostno zaščitil pred drugimi nesrečami v deželi.« Janž Mandelc, Jurij Dalmatin: Notranjeavstrijskim deželnim zborom, Ljubljana, 16. decembra 1578 (Rajhman 1997, 70).

čimbenik socijalne i kulturne reprodukcije. U tom se pogledu kranjski zemaljski staleži ukazuju kao ključni organizacijski, nadzorni i financijski čimbenici ustrojavanja protestantskoga obrazovnog sustava i to kako na razini primarnoga obrazovanja (staleška škola u Ljubljani),²⁹ tako i onoga visokoškolskoga (dodjeljivanje triju godišnjih stipendija za studije teologije na njemačkim protestantskim sveučilištima).³⁰ Valja naglasiti da se u okviru pedagoškog projekta slovenskih protestanata jednaka pozornost poklanjala i obrazovnim i odgojnim aspektima konfesionalne edukacije budući da se u okviru konfesionalne kulture intelektualno i moralno usavršavanje smatralo neodvojivim, predstavljajući jedino učinkovito oružje u eshatološkome ratu protiv Antikrista.³¹

Fenomen konfesionalnog discipliniranja je pak tek implicitno prisutan u pismima iz Rajhmanove zbirke. Represivno-disciplinske mjere koje su inače u nadležnosti političkih institucija, odnosno konkretno zemaljskih staleža, tiču se poglavito moralnih devijacija iz perspektive normativne luteranske etike (zelenaštvo,³² pijanstvo,³³ »neprimjerena ženidba«,³⁴ pa čak, u slučaju Felicijana Trubara, i nepoćudna svadbeno proslava uz angažman pjevača i svirača³⁵). S druge pak strane, čini se da je stanje unutarnje discipline u kranjskoj protestantskoj crkvi, zbog neodržavanja

²⁹ To bjelodano proizlazi iz pisma odbornika ljubljanske staleške škole od 16. studenoga 1578. godine u kojemu apeliraju na kranjske staleže da razmotre njihov prijedlog školske reforme: »Upamo, da se še dobro spominite, v kolikšnem osegu smo vam na vašo željo pred nekaj meseci predali pisne predloge za reformo in boljši položaj vaših milosti in gospostev stanovske šole. Ker pa je ta zadeva zaradi nujnejših in pomembnejših opravil doslej zastala, pritožb in tožb pa ne prihaja nič manj kot prej, nismo smeli opustiti priložnosti, da bi vaše milosti in gospostva ponovno pokorno spomnili in ponižno zaprosili, da te zadeve dalje ne zadržujete, temveč jo ob prvi priložnosti za četrt urice vzamete v roke, pozorno poslušate in kolikor bo vašim milostim in gospostvom pogodu, brez odlašanja udejanite. Tako bi naša ljuba mladina svoj dragoceni čas, vaše milosti in gospostva pa na to vezane velike stroške bolje in koristneje uporabili, vašim milostim in gospostvom pa bi tudi bilo prihranjeno večno tarnanje in uhajanje šolskih služabnikov.« Krištov Spindler, Jurij Dalmatin, Janž Schweiger, Gašper Kumperger – Kranjskim odbornikom, Ljubljana, 16. novembra 1578 (Rajhman 1997: 64). Vidjeti i: Rajhman 1997: 59–62, 205–206.

³⁰ Usp. Rajhman 1997, 41–51, 147–150, 157–204, 211–212.

³¹ Ilustrativno: »Zato bodo vaše milosti in gospostva izvršile hvalevredno in krščansko delo za ohranitev pravega in izvirnega razumevanja božje besede v sveti Bibliji, to je, v od svetih oćakov, prerokov, Kristusa in svetih apostolov podedovanih spisih ustvarjene besede, ki jo treba širiti med ljudmi in zato pravilno razlagati, v cerkvah od njenih javnih obredih in v cerkvenih šolah v strahu božjem v njej uzgajati, če boste nekaterim nadarjenim posameznikom za prihodnje potrebe omogućile študij na visokih šolah zunaj dežele. V teh zadnjih ćasih je to resnićno potrebno, saj se Antikrist, ćeprav z božjim dihom večćkrat premagan, ponovo prebuja in z raznimi novimi orodji in zgledi daje slutiti, da se je odloćil svoje carstvo ponovno obnoviti in dvigniti ter na razne naćine ćisti sveti evangelij skupaj z njegovimi ućitelji in poslušalci popolnoma iztrebiti.« Adam Bohorić ml., Janž Znojilšek – Kranjskim deželnim stanovom, Ljubljana pred 31. avgustom 1588 (Rajhman 1997: 161).

³² Usp. pismo Sebastijana Krelja regensburćkom superintendantu Nikoli Gallusu od 29. sijećnja 1565. godine u kojemu oćklanja optužbe o zelenaštvu (Rajhman 1997: 37–38).

³³ Usp. pismo Adama Bohorića kranjskim zemaljskim staležima od 9. travnja 1576. godine u kojemu ućitelja na ljubljanskoj staleškoj školi Janža Bayera optužuje zbog pijanstva i sugerira odbornicima da mu daju oćkaz (usp. Rajhman 1997: 61).

³⁴ Usp. bilj. 28.

³⁵ Usp. pismo Felicijana Trubara kranjskim zemaljskim staležima od 14. listopada 1596. godine (Rajhman 1997: 208–209).

vizitacija i nesazivanja konzistorija i sinoda izazivala sumnjičavost njemačke luteranske središnjice, što je bio i jedan od razloga preporuke ljubljanskih teologa o žurnom potpisivanju *formulae concordiae* (usp. Rajhman 1997: 271).³⁶ To upućuje na zaključak da je slovenska protestantska crkva konstantno lavirala između nastojanja da očuva ortodoksiju pomoću unutarkonfesionalne kontrole i moralno-crkvenog discipliniranja te optužbi za heterodoksiju i disidentstvo, što sugerira da je unutar njemačkog evangeličkog pokreta u cjelini postojala evidentna asimetrija moći i hegemonija centra u odnosu na periferiju.

Pretposljednja stavka Reinhardove konfesionalizacijske metodologije odnosi se na analizu ritualnih praksi čija je ključna funkcija bila osiguravanje konfesionalnog identiteta i grupne koherencije. U pismima slovenskih protestanata taj aspekt gotovo potpuno izostaje, izuzev u popisu dušebrižničkih dužnosti u pogodbenoj ispravi Jurja Dalmatina o preuzimanju škocjanske župe od 1. studenog 1585. godine. Iz isprave se može zaključiti da su pastoreve obveze propovijedanja, krštenja, pričesti i pjevanja prema pravilima iz *formulae concordiae* po važnosti izjednačene s vjeronaukom reformirane crkve budući da su za vertikalnu distribuciju protestantizma među nižim društvenim slojevima praktične forme religioznosti smatrane daleko primjerenijima.³⁷ Osim toga, kao vrhovna upravna i kontrolna instanca djelatnosti protestantskih pastora figuriraju nositelji patrimonijalnog prava na teritoriju škocjanske župe, u ovom slučaju turjaški baruni, što je, prema postulatima teorije konfesionalizacije, jasan pokazatelj interferencija svjetovne i duhovne vlasti i u protestantskoj Kranjskoj.

Konačno, pitanje konfesionalne standardizacije jezika kao jednog od nosivih elemenata kolektivnog identiteta polazi od Lutherova poimanja crkve, odnosno vjerske zajednice kao komunikacijske zajednice čija je kohezivna snaga riječ božja. Po tome je obrascu instituciju slovenske evangeličke crkve, koju definira kao »cerkev tiga slovenskega jezika«, teološko-dogmatski i organizacijski osmislio Primož Trubar u djelu *Slovenska cerkovna ordninga* iz 1564. godine, koja, kao što je već rečeno, postaje službenom konfesionalno-političkom platformom slovenskoga protestantizma u drugoj polovici 16. st. Budući da je okosnica te koncepcije vernakular, odnosno »narodni« jezic, slovenska protestantska komunikacijska zajednica postaje virtualno izjednačiva s etičkom, etničkom, a onda, optativno, i s političkom, što

³⁶ Ta bi se sumnjičavost možda mogla povezati s raširenim oblikom pučke pobožnosti koju su prakticirali štiftari i koju je zdušno, ali neuspješno, pokušavao iskorijeniti i Primož Trubar (usp. Pörtner 2002: 262–266).

³⁷ »Gospod Dalmatin je kot prihajajoči pastor in župnik, ob in skupaj s sedanjim, v primeru spremembe pa z drugim njemu dodeljenim, tukaj bivajočim diakonom gospodom Andrejem Savincem, dolžan opravljati bogoslužje ter s pridiganjem, obhajanjem, krščenjem otrok, petjem in drugimi v tej župnji potrebnimi cerkvenimi opravili po pismih prerokov in apostolov ter nauku poštenih in neoporečnih učiteljev reformirane božje Cerkve, kot smo razumeli in iz nedavno natisnjene krščanske Concordiae povzeli, ne samo negovati, širiti in zagovarjati pravo, izvorno in edino zveličavno božjo besedo, kar mu je kot dušnemu pastirju najvišja zapoved, temveč je dolžan in zavezan nam, kakor tudi celotni krščanski občini ter ob sodnem dnevu Vsemogućemu, odgovarjati za svoja dejanja.« Jurij Dalmatin – Pogodbena listina ob prevzemu škocjanske župnije, Turjak, 1. novembra 1585 (Rajhman 1997: 155).

opetovano potrjuje temeljnu premisu teorije konfesionalizacije o postojanju povratne sprege između konfesionalnoga, etnonacionalnoga i političkoga. Osim toga, jeziku je u okviru konfesionalno-političkoga programa slovenskih protestanata bila dodijeljena važna funkcija medija stvarne i simboličke ekspanzije virtualne konfesionalne zajednice,³⁸ čemu je kao legitimacijska podloga poslužio humanistički topos o teritorijalnoj rasprostranjenosti slavenskog jezika, nadopunjen motivom o *lingua Slavonica* kao glavnom komunikacijskom idiomu u Turskome Carstvu.³⁹

Vraćajući se zaključno na zacrtan heuristički cilj ispitivanja primjerenosti aplikacije teorije konfesionalizacije na slučaj protestantizma u slovenskim zemljama, čini mi se da se već i na osnovu ukratko prikazane »konfesionalizacijske« analize pisama slovenskih protestanata može zaključiti da fenomen konstituiranja slovenske protestantske crkve s jedne strane pokazuje značajne strukturne i funkcionalne analogije s njemačkim modelom formiranja evangeličkih konfesionalnih zajednica, ali s druge strane i neka razmimoilaženja s konfesionalno-politički i institucionalno nadređenim njemačkim luteranstvom, što je, za razliku od analize interkonfesionalnih odnosa, fenomen koji je uvelike istraživački zanemaren u okviru konfesionalizacijske paradigme. No možda bi iz perspektive teorije konfesionalizacije najvažnije bilo istaknuti da je slovenski protestantizam, premda kao fenomen relativno kratka povijesnoga trajanja, uvelike pridonio konstituiranju struktura modernosti na području slovenskih zemalja u ranome novom vijeku i to kako u pogledu političkih, kulturnih i religijskih institucija i praksi, tako i kada je riječ o formiranju distinktivnog konfesionalnog, etničkog i političkog identiteta, jezika i oblika kulturalnosti.

Literatura

- BAHLCKE, Joachim, 1999: Außenpolitik, Konfession und kollektive Identitätsbildung: Kroatien und Innerösterreich im historischen Vergleich. Joachim Bahlcke, Arno Strommeyer (ur.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 193–210.
- BAUR, Jörg, 1977: *Wahrheit der Väter – Hilfe für morgen. 400 Jahre Konkordienformel*. Stuttgart: Calwer Verlag.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka, 2008: *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
- BOURDIEU, Pierre, PASSERON, Jean-Claude, 1990: *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.
- BUČAR, Franjo, 1910: *Povijest hrvatske protestantske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.

³⁸ Ilustrativno: »Ker če prav pogledamo, ugotovimo, da slovenski jezik ni v rabi samo pri tistih, ki se ponašajo s Kristusovim imenom, temveč je razširjen tudi med nevernimi Turki, krutimi in divjimi Moskoviti pa tudi med drugimi narodi po skoraj vsem širnem svetu. Tako bo ta naša slovenska Biblija prišla tudi med sosede, kjer bo, upajmo v Boga, obrodila obilne sadove in mnogo ljudi privedla do pravičnega razumevanja svetega evangelija in tako v večni blaženosti.« Jurij Dalmatin, Adam Bohorič – Kranjskim odbornikom, Ljubljana, 26. aprila 1584 (Rajhman 1997: 139).

³⁹ O tome detaljnije usp. Blažević (2008: 140–143).

- EDWARDS, Martin, 1994: *Printing, Propaganda and Martin Luther*. Berkeley: University of California Press.
- EHRENPREIS, Stefan, LOTZ HEUMANN, Ute, 2002: *Reformation und konfessionelles Zeitalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- ELIAS, Norbert, 1996: *O procesu civilizacije*. Zagreb: Antibarbarus.
- GEORGIJEVIĆ, Krešimir, 1969: *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska.
- GROSS, Mirjana, 1996: Traženje novih putova na njemački način (previranja u njemačkoj historijskoj znanosti posljednjih 25 godina). *Časopis za suvremenu povijest* 24/ 3. 197–225.
- HAFNER, Stanislaus, 1971: »Die Slowenische Reformation und der Glagolismus«. *Slovo* 21. 65–376.
- JORDAN, Stefan, 2008: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh.
- MECENSEFFY, Grete, 1956: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Gradec, Köln: Hermann Böhlau.
- OESTREICH, Gerhard, 1969: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*. Berlin: Duncker & Humblot.
- O'LEARY, Stephen D., 1998: *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric*. New York: Oxford University Press.
- PETI STANTIĆ, Anita, 2008: *Jezik naš i/ili njihov*. Zagreb: Srednja Europa.
- PÖRTNER, Regina, 2002: Confessionalization and Ethnicity: The Slovenian Reformation and Counter-Reformation in the 16th and 17th Centuries. *Archiv für Reformationsgeschichte* 93. 239–277.
- PÖRTNER, Regina, 2002: Gegenreformation und ständischer Legalismus in Innerösterreich 1564–1628. *Zeitschrift für Historische Forschung* 27/4. 499–542.
- RAJHMAN, Jože (ur.), 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- RAJŠP, Vinko, 1987: Razširjenost protestantizma med socialnimi plastmi na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 41. 265–276.
- REINHARD, Wolfgang, 1981: Konfession und Konfessionalisierung in Europa. Bekenntnis und Geschichte. Wolfgang Reinhard (ur.): *Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang*. München: Vögel.
- REINHARD, Wolfgang, 1983: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für Historische Forschung* 10. 257–277.
- RIGLER, Jakob, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana.
- ROTAR, Janez, 1988: *Trubar in južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SCHILLING, Heinz, 1988: Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 155 und 1620. *Historische Zeitschrift* 246. 1–45.
- SCHILLING, Heinz, 1991. Formierung und Gestalt des internationalen Systems in der werdenden Neuzeit – Phasen und bewegende Kräfte. Peter Krüger (ur.): *Kontinuität und Wandel in der Staatsordnung der Neuzeit. Beiträge zur Geschichte des internationalen Systems*. Marburg: Oldenbourg Verlag. 19–46.

- SCHILLING, Heinz, 1999: Konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur. Joachim Bahlcke, Arno Strohmeyer (ur.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SCHMIDT, Heinrich Richard, 1991: *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Verlag.
- SCHMIDT, Vlado, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SCHORN SCHÜTTE, Luise, 1999: Konfessionalisierung als wissenschaftliches Paradigma. Joachim Bahlcke, Arno Strohmeyer (ur.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 63–78.
- SCHULZE, Winfred, 1973: *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des Innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619)*. Dunaj, Köln, Gradec: Hermann Böhlau.
- SLODNJAK, Anton, 1968: *Slovensko slovstvo: ob tisočletnici Brižinskih spomenikov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠTIH, Peter, SIMONITI, Vasko, 2004: *Slovenska povijest do prosvjetiteljstva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- WINKELBAUER, Thomas, 2004: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil II: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Dunaj: Verlag Carl Ueberreuter.